

«ԱՂՂՈՒՐԳԻՈՒԲԱՆՆԵՐ»

ՏԱՐՈՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԴԵՐԸ ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ ՍԵՐՆԴԻ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Նայ ժողովուրդը հեռավոր անցյալից ամենագոր մշակույթի հետ բերել, կապարելազործել ու մեզ է հասցրել հնագույն դպրոցաշինության և հայ անհատի դաստիարակության հետ կապված պարմական հիշարժան արեղեկություններ: 301 թ. քրիստոնեությունը Նայաստանում հռչակվեց պերական կրոն. անհրաժեշտ էր ժողովրդին հաղորդակից դարձնել քրիստոնեական վարդապետությանն ու բարոյագիտությանը, ձևավորել մշակութային արժեհամակարգ: Նոր կրոնի փրկագործության ողջ խորհուրդն առավել մաքրելի դարձնելու համար հարկավոր էր ունենալ քրիստոնեական ազգային հիմնական դաստիարակություն: Նազարամյակների ընթացքում հայ հեթանոս բուրմերն սրեղծել էին դաստիարակության հզոր համակարգ և ժողովրդին կրթել այդ սկզբունքներով: Քրիստոնեության փարածումից հետո Նայոց աշխարհը լցվեց հույն և ասորի բարոյագիտներով և ուսուցիչներով: Լուսավորչահիմն առաջին դպրոցները պարասպում էին եկեղեցական բարոյագիտը՝ օրար լեզվով, օրար մրածողությամբ և հոգեբանությամբ: Չարյաց փոքրագույնն էր դա. կրթությունն այլևս բուրմերի մենաշնորհը չէր: Ազաթանգեղոս պարմիչն այդ մասին գրում է. «Բազմութիւն մանկարոյ կարգեալ ի վերայ հաաարարիմ դարապերս, առաւել զազգս պարագործ քրմոցն»¹: Նայ Եկեղեցու հայրերը, որոնց համար ազգային-քրիստոնեական դաստիարակության գործում չկային մանրութներ, րեսան և այն վրանգը, որ կարող էին բերել օրարալեզու դաստիարակությունն ու կրթությունը: Մեր իմաստուն նախնիներն այդ շրջանում սրիպված որդեգրեցին հելլենական դպրոցական և կրթական համակարգը՝ ուսումնարենչ երիպասարդներին ծանոթացնելով արեւմբյան լուսավորությանը և մշակույթին: Անկասկած այս քայլը որոշակի դեր կապարեց ոչ միայն ժողովրդի քրիստոնեական դաստիարակության և մշակույթի, այլև հայոց պերականության համար: Դաստիարակության այս ճանապարհով երիպասարդությունը մարեւում էր հելլենականությանը: Նայ երիպասարդները՝ հեռավոր Աթենքում, Կ. Պոլսում և լուսավորության մյուս կենարդներում հին աշխարհի մշակույթը յուրացրած վերադարձում էին հայրենիք: Լեռն այս շրջանի մասին գրում է. «Բաղարական կործան-

1 «Ազաթանգեղայ պարմութիւն Նայոց», Երևան, 1983, էջ 314:

ման փյառակների մէջ (խոսքը Արշակունյաց քաղաքական իշխանության կործանման մասին է - Տ. Ս.) կանգնում էր մի նոր հայություն, քաղաքականապես փկար ու հարուստուած, բայց, մտադրականապես անհամեմատ ուժեղ և բարձր, քան առաջ: Տեղեկական կամ որ նույնն է՝ երոպական քաղաքակրթությունը, որքան նա կարող էր ամփոփուել քրիստոնեութան մէջ, հասարակ հող նուաճեց Ասիայի այս անհիւրասէր խորքերում, և Նայասարան դարձաւ միջնորդ Երոպայի և Ասիայի մէջ»²: Ունեցանք գերագանց ուսուցիչներ և գիտնականներ, որոնք պարիլ և փառք կարող էին բերել յուրաքանչյուր ժողովրդի: Նակառակ այս ամենին, Նայոց աշխարհում ծանրագոյն ժամանակներ էին՝ ազգային դպրոցի և կրթության պակասի պարճառով: Օտար դպրոցի շրջանավարտների սովար մի սերնդի կողքին ժողովրդի լայն գանգվածն էր՝ գրկված ազգային դաստիարակության և քրիստոնեության էութունը կարարելապես յուրացնելու հնարավորութունից. Եկեղեցու և ժողովրդի օտարացման նախադրյալներ էին սրեղծվել: Դժվարագոյն այս կացութունը շարունակվեց մինչև Ե. դարի սկիզբը:

Յեղային բնագոր պարմական բախտորոշ այդ օրերին իր ծոցից երկնեց Ս. Սահակին և Ս. Մերոպին. նրանք իրենց հանճարով և Աստուծո օգնութամբ գրան սպեղանին՝ հայոց 36 աստվածատուր քառերը, ապանովելով մեր ժողովրդի և Ս. Եկեղեցու հավիտեական հաղթական երթը: Մեծ ուսուցչակերն իր հանճարի յույսով քննում էր նաև հայոց դպրոցի ոսկեդարը, որ գալու էր: Առակց գրքից իր թարգմանած՝ «Ճանաչել գիմաստութին և գիտար, իմանալ գրանս հանճարոյ, ի միտ առնուլ գարդարութին ճշմարիտ» խորիմաստ նախադասութունը պարգանեց իր ժողովրդին: Նայոց աշխարհի մեծ և փոքր շեներում խանդավառութամբ ագնիլ մրցակցութուն սկսվեց հայաշունչ դպրոցների բացման համար: Թերևս հենց այդ ժամանակ մեր առաջին ուսուցիչները համոզվեցին, որ ժողովրդին գենքից առավել անհրաճեշար է հոգևոր և ազգային ճիշտ դաստիարակութունը: Այս ճշմարտութունը ուղեկցեց մեզ ողջ պարմութան րնթացքում: Ս. Սահակի և Ս. Մերոպի բացած առաջին դպրոցների օրինակը շրթայական փոխազդեցութան ուժով վերածվեց դպրոցաբացման համազգային ագնիլ շարժման, որի կենտրոնարեղին Արարապրյան աշխարհն էր՝ իր Միաճնաւէ Մայր Աթոռով: Նենց սկզբից բացատիկ այն համագորճակցութունը, որ գոյութուն ուներ Նայ Եկեղեցու և դպրոցի միջև, ժողովրդին պարրասարեց հոգևոր առաքինութան, ազգային և հավաքական հերոսութան, որ դարձավ պարգամ և ավանդ պարմական բոլոր ժամանակների համար: Նայ մանուկների հոգևոր և հայրենասիրական դաստիարակութունը կանխորոշեց ազգային առաջնութեցի հերագա ուղիները: Ե. դարի յուսավորական ագնիլ շարժման հենց սկզբից դպրոցական գործում հարուստի և աղքատի հարց չորվեց: Ս. Սահակ Պարթև Նայրապերի Վարդան և Նմայակ թոռների, մեծահամբավ իշխանների և նախարարների գավակների կողքին նստում էին նաև շինականների գավակները՝ մոռանալով իրենց րնկերային ծագումը, կրթվում էին նույն պայմաններում: Կորյուն վարդապետն այդ մասին գրում է. «Որոց և ինքեանք իսկ ի կողմանց և ի գաւառաց Նայասարան աշխարհին յորդեալք և

2 **Լեո**, Պարմութին Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի. 1838 - 1913 թթ., Թիֆլիս, 1914, էջ 32:

դրդեալք հասանելին ի բացեալ աղբիւրն գիւրութեանն Աստուծոյ: Քանզի յԱյրարարեան գաւառին՝ ի կայս թագաւորացն եւ քահանայապետացն, բխեցին Տայոց շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ»³: Փառք ու պատիւ Տայաստանայոց Առաքելական Ս. Եկեղեցուն, նրա ուսումնասեր հայրերին, որոնք, քաջ գիտնալով քրիստոնեական ռամկավարական ոգին, 1500 րարի առաջ այն կիրառեցին նաև հայոց նորաստեղծ դպրոցներում: 387 թվականին, երբ մեր Տայրենիքը բաժանվեց Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև, իսկ 428-ին վերագրին նաև Տայոց քաղաքական իշխանությունը, Տայոց Եկեղեցին էր, որ առանց երկմտելու իր ուսերին առավ նաև Տայոց կորուստյալ քաղաքական իշխանության հոգսը՝ ուշադրության կենտրոնում պահելով հայ դպրոցի և մշակույթի զարգացման ու պահպանության խնդիրները: Ըստ Կորյուն վարդապետի՝ սպագա դպրոցներն ուսուցիչներով ապահովելու մրահոգությամբ հիմնադրվում են վանական նոր միաբանություններ. «Եւ դարձեալ բազում եւ անհամար գունդս վանականաց եւ ի շէնս եւ յանշէնս... բնակեցուցեալ հասարակէր»⁴: Այս վանականներից շատերը դարձան նորարաց դպրոցների և հայացման ընթացքի մեջ զարմուկ մեր սրբազան Եկեղեցու ուսուցիչներ:

Առաջին ուսուցչապետների համար շատ կարևոր էր, որ սպագա ուսուցիչ-եկեղեցականները լինեին անբասիր, օրինակելի, ուսումնասեր, մարդասեր: Ս. Մահակ Պարթև Տայրապետին վերագրվող կանոններից մեկում ուշագրավ կերպ կա, որում ի մասնավորի ասվում է. «Զորեպիսկոպոս չկարգել, մանաւանդ գոտումնարեացս, զի որ կամատր յուսմանէ՝ անկանի ի չարիս... վասն որոյ անընդհար պարտի պահել յարդարուն դպրոցս ի վանս և յայլ արժանատր րեղիս զի յուսատրեսցեն յուսով պատուիրանաց Աստուծոյ՝ զամենեսեան յուսատրեսցեն»⁵:

Սույն կանոնի բովանդակությունից նկատելի է նախանձախնդիր այն վերաբերմունքը, որ ունեցել են առաջին ուսուցիչները հայ դպրոցի և հայաշունչ դաստիարակության նկատմամբ: Կանոնը փակել է ճանապարհի բոլոր այն եկեղեցականների առջև, որոնք ուսումնալրաց են և չեն նպաստի հայ դպրոցի և հայաշունչ դաստիարակության գործին: Տայ մանկավարժական միությունը, հասկանալի պարճառներով, հիմնականում զարգացել է Տայ Եկեղեցու կամարների ներքո: Տակավին Դ. դարում Մեծն Ներսես Տայրապետի (353-373 թթ.) հոգածությամբ Տայաստանում հիմնադրվեցին վանքեր, որտեղ վանականները պիտի զբաղվեին նաև մրավոր աշխատանքով: Տառերի գյուրից հետո այս վանքերից շատերը փաստորեն դարձան հայաշունչ քարոզիչների և ուսուցիչների պատրաստման կենտրոններ: Մերոսայան դարաշրջանում հայ մանկավարժության մրահոգությունը մանուկներին քրիստոնեական բարեպաշտության և մարդասիրության գաղափարներով դաստիարակելն էր: Տայ մանուկին բարեպաշտ, ազնիվ, մարդասեր և կարարյալ րեսնելու մրահոգությամբ վարդապետ-ուսուցիչները, օրինակ վերցնելով Ս. Գրքից, պատրաստում էին. «Մի՛ սպանաներ... Միբեսցես զՏէր Աստուած քո յամենայն սրբէ քումնէ եւ

3 Կորին, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 2005, էջ 59:

4 Անդ:

5 Ն. վրդ. Մելիք Թ-անգեան, Տայոց եկեղեցական իրսունք, Շուշի, 1903, էջ 419. «Կանոնագիրք Տայոց», աշխ. Վ. Տակոբյանի, հ. Ա., Երևան, 1964, էջ 369-370:

յամենայն անձէ՛ք, բունմէ՛ք, եւ յամենայն զօրութենէ՛ք բունմէ՛ք: Եւ եղիցին պարզամքս այսքիկ զորս եւ պարտիրեմ թեզ ի սրբէ բուն եւ յանձին բուն: Եւ իմացուցես զայս որդուց քոց»⁶: Ս. Գրքի լուսավոր ու համամարդկային այս գաղափարներն էին դրված հայ քրիստոնեական մանկավարժության հիմքում: Այսօր դժվար է հստակ ասել, թե մեր հեթանոս նախնիները սերունդների դաստիարակման հիմքում ինչ սկզբունքներ ունեին, որը կարող էր անհատին և հասարակությանը նպաստակամորէ կատարելագործման: Տարակ է ասկայն, որ հայ ժողովուրդը, երբ իր ազնիվ հոգին ու միտքը ջերմացրեց քրիստոնեական հավատքով, Եկեղեցու կամարների ներքո մարմին ու շունչ առած հայ դպրոցի գերխնդիրը դարձավ հայ մանկանց, րնփանիքի, եկեղեցական ու հասարակական դաստիարակությունը՝ ուղեցույց ունենալով Տիրոջ պարզամբ. «Ամենայն ծառ բարի՛ պտուղ բարի առնէ, եւ ծառ չար՛ պտուղ չար առնէ: Ոչ կարէ ծառ բարի պտուղ չար առնել, եւ ոչ ծառ չար պտուղ բարի առնել»⁷: Նայոց Եկեղեցին սերունդների դաստիարակության գործը Տերունական այս պարզամով շարունակեց՝ հաստատելով համոզմամբ, որ այն կդառնա որոշիչ և առաջնության ուղենիշ, կենսաբան աղբյուր րնփանեկան եւ ազգային հավաքական առաքինությունների, եկեղեցասիրության, հայրենասիրության, ինչու չէ՞ նաև նորահրաշ հերոսությունների: Նայ ժողովրդի բազմադարյա պարմությունից օրինակներ կարելի է բերել մանկանց և սերունդների ճիշտ դաստիարակության արդյունքը հանդիսացող այն հրաշքի, որ իմաստ ու փայլ է րվել հերոսական պարմական անցյալին:

Երբեմն հարցադրումներ են լինում՝ հազարամյա պարմական ճանապարհ անցած հայ դպրոցն ուսումնառության րնթացքի համար արդյոք ունեցե՞լ է կայուն և պարտադիր ծրագիր: Այս հարցադրմանը կարելի է միանշանակ դրական պարասխանել: Նայր Վարդան Նացունին, հենվելով Մովսես Կաղանկարվացու պարմության մեջ եղած փաստերի վրա, աներկբայորեն հաստատում է, որ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը մանուկների համար եւս մրախոգ էր. նորաբաց հայկական դպրոցների համար ինքն անձամբ պարրասրեց հայոց այբուբենին համապարասխան րախարակներ և պարզ հեգարաններ, որոնք օգրագործում էին այբուբենի նախնական րնթերցման ժամանակ: Մաշտոցյան այս հեգարանները լրիվ յուրացնելուց հետո, հայ մանուկներն անցնում էին դասագրքերին⁸: Ղազար Փարպեցին հաստատում է, որ սահակ-մեսրոպյան դպրոցում իրենք մի բանի անգամ սերբում էին Կրակարանները և Մաղմոսները, ուսանում երաժշտություն, թվաբանություն: Այն որ հայկական նորաբաց դպրոցներն ուսումնական ծրագրեր ունեին՝ կասկած չի հարուցում: Ուսումնական ծրագրեր ունենալու օգրին է խոսում նաև այն փաստը, որ Ե. դարի արշարույսին, երբ հագիվ մի բանի րարի էր անցել հայ դպրոցների բացումից, առաջին շրջանավարտները հասարակությանը ներկայացան որպէս գրագեր ու կազմակերպված սբանչելի սերունդ, մի իրողություն, որ կարող էր միմիայն ծրագրված ուսումնառության արդյունք լինել: Ահա շնորհաշար այդ աշակերտներից մի բանիսի անունները՝ Վարդան և Տնայակ Մամիկոնյաններ, Վահան Ամարունի, Տովսեփ երեց,

6 Բ. Օրինաց Ձ. 4-7:

7 Մարթ. Է. 17-18:

8 Տե՛ն **Նայր Վարդան Նացունի**, Դաստիարակությունը հին հայոց րով, Վենետիկ, 1923, էջ 115:

Աբրահամ Խոստովանող, Անանիա եպիսկոպոս, Գինթ կամ Գնիթ եպիսկոպոս, Կորյուն, Մովսես, Մուշեղ, Սամուել, Ադան և շար ու շար վարդապետներ⁹:

Մեծ եւ Փոքր Նայքերում բացված դպրոցների ուսումնական ծրագրերում մեծ տեղ էր հարկացված մայրենի լեզվին: Օրար լեզուների ուսուցումը պարպաղի կերպով կատարվում էր մայրենի իմացության հիման վրա: Այս ուսումնական ծրագիրը կիրառվեց գրեթե ողջ միջնադարում:

Նայ դպրոցի վերրիթաց զարգացումը, դժբախտաբար, համաչափ չի եղել: Զաղաքական ծանր պայմաններն իրենց բացասական ազդեցությունն են թողել նաև հայ դպրոցի կանոնավոր զարգացման վրա: Ե. դարի առաջին կեսին հայ դպրոցական ու մշակութային արվաստվոր բուն զարգացման գաղափարական արդյունքը երևաց բնդամներ մի քանի րասնամյակ հետո՝ 451 թվականին, երբ մեր ժողովրդին պարպաղովեց «Վասն Նայրենյաց և վասն Տիսուսի» Ավարայր իջնել: Նակառակորդ չէր կարծում, որ կհանդիպի գաղափարապես պարբաստ ժողովրդի, որին Նայ Եկեղեցին և դպրոցն այդքան կարճ ժամանակում հասցրել էին հայրենասիրության և եկեղեցասիրության ավիշր ներարկել. «Յայսմ հասարոց գմեզ ոչ ոք կարէ խախտել՝ ոչ հրեշտակք և ոչ մարդիկ, ոչ սուր և ոչ հուր, ոչ ջուր, ոչ ամենայն զինչ և դառն հարուածք»¹⁰: Կրոնական առաջին այս պարերագմը ավարտվեց 484 թվականին, երբ Վահան Մամիկոնյանն սրիպեց Պարսկաստանին՝ դադարեցնելու իր համար անհետանկար պարերագմը և համաձայնելու Նվարսակի դաշնագրին, որով ավարտվեց 30-ամյա պայքարը ռազմական ու գաղափարական բիրտ ուժի դեմ: Այս պայքարը, ծանրագույն փորձություններով հանդերձ, հայ ժողովրդին առավել կովեց: Մեր ազգը ձեռք բերեց հոգեկան և այլ անգնահարելի արժեքներ, ի պահանջել հարկին՝ իմացյալ մահով, վրանգված Նայրենին և մեր սրբագան Եկեղեցին պաշտպանելու օտարի ուրնձգություններից: Ե. դարի երկար ու հոգեմաշ գոյամարտը սովորեցրեց, որ գալիք բոլոր դարերում սարսափելի չեն ոսոխները, կթև պահպանենք ռազմական ոգին, ազգային Եկեղեցին, դպրոցը, ինքնարիպ և հարուստ մշակույթը: Այսօր արդեն վարահաբար կարող ենք հաստատել, որ ասարդյուն անցան հակառակորդների ջանքերը՝ ազգային ձուլման քաղաքականությունը, որն այնքան ջանադարբար գործադրում էին մեր նկարմամբ բոլոր ժամանակներում: Այս բոլորի գաղտնիքը հավարարմության մեջ է՝ Նայրենիք, Եկեղեցի և Դպրոց երրորդությանը: Չնայած փորձություններին, իսկ երբեմն էլ անխուսափելի թվացող ազգային կորստյանը, երբեք անուշադրության ջնարնվեց դպրոցական գործը, որը գրավականն էր հարարեման և ազգային մշակույթի զարգացման: Մարկավարտը, Ս. Մեսրոպի գործը համեմարելով գերմանական լուսավորիչներ Պիպինի և Վինֆրիդի հետ, գրում է. «Եթև նկարի ունենանք այն պայմանները, որոնցում Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթևը իրենց մարքի գործունեությամբ հոգևոր ու ժողովրդական ինքնագիտակցության բերեցին հայ ժողովրդին, և նրանց գործի հետ համեմարենք Դանայան այն պարգևը, որ Ֆրանկ Պիպինը

9 Այս մասին տնն Յով. վրդ. Միսքճեան, Սրբոյ Սահակայ Կաթողիկոսի և Մեսրոպայ վարդապետի ձեռնասուն և երիցագոյն աշակերտք, Վիեննա, 1902:

10 «Սրբոյ Նորն մերոյ Եղիշի վարդապետի մարննագրոթիւնը», Վեննայիկ, 1859, էջ 31:

նվիրեց գերմանական ժողովրդին՝ իր ձեռքում ունենալով քաղաքական և եկեղեցական ամեն միջոց, կրեանենք, որ Պիպլինը և իր զինակից Վինֆրիդը խեղճ թզուկներ են երևում մարքի այս հսկաների համեմատությամբ: Մի ժողովուրդ, որ իր ծոցից ծնել է այսպիսի մարդիկ և նրանց հարգում է որպես իր դյուցազնի, անկարելի է, որ խապառ ջնջվի, քանի հեղինակը է նրանց օրինակին»¹¹:

Զ-Է. դարերը քաղաքական և փոփոխական փոփոխությունից մեր ժողովրդին շատ քիչ դրական բան տվեցին: Երբ Նայասարանը բաժանված էր Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև, հայ ժողովրդի գլխին կախված էր ազգային ձուլման վտանգը: Նայ Եկեղեցին, որ ազգի հոգևոր և ֆիզիկական միասնականության պահապանն էր, չէր կարող լուռ ու կողմնակի դիրքով դերում լինել: Նարեկավոր էր գորակոչել ազգի առողջ ուժերը՝ խափանելու ազգակործան այն ծրագիրը, որի իրագործմանն այնքան կրքոտ լծվել էին դարի երկու հզոր պետությունները: Բյուզանդիային փանջում էր «հերձվածող» հայ ժողովրդի «դարձը», իսկ Պարսկաստանին՝ երբեմնի դաշնակցի կորուստը: Շատ մասնագետներ, ելակեր ունենալով Զ-Է. դարերի մատենագրական սակավությունը նախորդ դարի հետ համեմատած, այն կարծիքն են հայտնել, թե Նայասարանում այդ դարերը անկման ժամանակահատված էին, որովհետև ոսկեդարից հետո այս շրջանը կարելի է համարել ամուլ: Ուսումնասիրողները մասամբ իրավացի են. ճիշտ է գրավոր մշակույթի բնագավառում նկատվում է հսկայական բաց, սակայն դա չի վերաբերում կրթական գործին: Նայ Եկեղեցին ուրբի հանեց մեր եռամեծ վարդապետներին, որոնք կոչված էին ոչ միայն պաշտպանելու մեր Եկեղեցին, այլև դաստիարակներն էին հայության, արթուն պահպանն ու պաշտպանը հայ դպրոցի, կենսագործողը ազգային հոգևոր մշակույթի: Նայ Եկեղեցին, ինչպես միշտ, Զ-Է. դարերում ետ, ազգային պետականության բացակայության պայմաններում ժողովրդին վերահաս վրանգից փրկելու համար վերադասավորեց իր ողջ գիտական միտքն ու աշխարհային ուժերը՝ ազգային դպրոցն ու ուսումնական համակարգը շարժման մեջ դնելու: Խնդիրը պարզ էր, պահանջը՝ միանշանակ՝ հարկավոր էր ժողովրդին ցույց տալ իր դեմ նյութիկ ազգային ձուլման վրանգի կործանարարությունը: հիշեցնել, որ ինքը՝ հայ ժողովուրդը, մկրտվել ու վերածնվել է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հիմնած Ս. Ավագանում և վերամկրտվել սահակ-մեսրոպյան լուսավորչյալ դպրոցական ու մշակութային փառաբանում: Նայ Եկեղեցին ոչ միայն պահեց հին դպրոցները, այլև հիշյալ ժամանակահատվածում հիմնադրվեցին կրթական նոր կենտրոններ Տարնում, Բագրևանդում, Արշարունյաց և Սյունյաց աշխարհներում, ինչպես նաև Դվինում, Երուսաղեմում և Կոստանդնուպոլսում: Դպրոցական այս կենտրոնները ոչ փարբական դպրոցներ կարելի է համարել: Բախարոքը այս ժամանակաշրջանում հայ դպրոցն իր առջև դրված խնդիրները պարզով հաղթահարեց՝ ապահովելով մանկանց հայեցի դաստիարակությունը, որով լավագույնս օգնեց Նայ Եկեղեցուն պահելու և ամրապնդելու ազգի քաղաքական և կրոնական միասնականությունը, ազգային անաղարտ դիմագիծն ու մարտնչակերպը: Այդ շրջանում Նայոց Նայրենիքը և ժողովուրդը գրնվում էին

11 «Նայ ժողովրդի պարունություն», Երևան, 1975, էջ 327:

քաղաքական և կրոնական փարբեր ուղղություններ ունեցող պետությունների գերիշխանության փակ: Մշակութային և կրոնական ճնշումը են Արևելյան, են Արևմտյան Նախասրանում կատարվում էր ծրագրված կերպով:

Խոսելով Թ. դարի հայ դպրոցի մասին՝ նշենք, որ քաղաքական փոփոխություններից պայմանները շար աննպաստ էին: Նախասրանը գրավում էր արաբական լծի փակ: Դժվարությամբ, բայց և այնպես կրթական գործը երկրում զարգանում էր: Նին դպրոցների կողքին, առանձին անհատ նվիրյալների գործունեության շնորհիվ, հիմնադրվում են մի քանի նոր դպրոցներ՝ Մաքենացվոց, Թեղեկյանց և Սևանա անապատները, որոնք փորձում են դարի վերջում հիմնադրված Տաթևի հոգևակալոր մենաստանի հետ միասին լուսավորության ջանք վառ պահել:

Թ. դարի կարևոր մի դեպք զգալի դեր է ունեցել հայ օրիորդների դաստիարակության գործում: Նայրնի է, որ հայ իրականության մեջ կուսանոցներ մենք ունեցել ենք միայն Ներսես Մեծ Նայրապետի (353-373) ժամանակ: Պապ թագավորի (369-373) հրամանով փակվեցին այդ կուսանոցները: Դարի առաջին քառորդում Աղվանից Վարագ-Տրդատ իշխանի դուստրը՝ գեղեցկուհի Շահանդուխտը, կնության է փոխվում Սյունիք: Ճանապարհին Տաթևի վանքի մոտ հարսանյաց խմբի վրա հարձակվում են այլազգիները: Շահանդուխտին ուղեկցողները (գրեթե բոլորը) սպանվում են: Շահանդուխտը, խուսափելով առևանգման վրանգից, մտրակում է ձիուն և գահավիժում ձորը: Ֆիզիկապես անվնաս հայրնվելով ձորում, դրանում փրկվում է Աստուծո օգնությամբ, որչառում է հենց նույն վայրում ապրել որպես միանձնուհի: Կարճ ժամանակ անց Շահանդուխտի համբավը փարածվում է, և նա շուրջն է հավաքում բազմաթիվ երիտասարդ աղջիկներին: Շուրջ 30 փարի Շահանդուխտը անձանձրոյթ ուսուցում է հայ օրիորդներին: Կանանց դաստիարակության և կրթության խնդրի լուծումը կարելի է համարել դարի հայ դպրոցի բացառիկ հաղթանակ: Կային գրագետ կանայք, բայց նրանք հիմնականում իշխանական փոխներից էին: Կանանց կրթության նկատմամբ մտահոգություն նկատվում է նաև Ժ. դարում: Բագրատունի Աշոտ Գ. Ողորմած թագավորի (953-977) կողակիցը՝ Խոսրովանուշ թագուհին, կառուցել փայլով Մանահին (957) և Նաղպար (967) վանքերը, բացառիկ հոգատարություն է ցուցաբերում, որ այդ վանքերը փխպար ուսումնական կենտրոններ դառնան: Բացի փրկեսական ապահովությունից, թագուհին հրավիրում է ժամանակի լավագույն վարդապետներին՝ ուսման մակարդակը ապահովելու: Վանական այս դպրոցի սաները ԺԱ-ԺԲ. դարերում մեծ հմտությամբ կազմակերպեցին և մյուս դպրոցների մասնակցությամբ պաշտպանեցին մեր Ս. Եկեղեցին օտար ոտնձգություններից:

ԺԱ. դարում Նայրապետական Աթոռը փոխադրվեց արևմուտք: Գրիգոր Վկայասեր Կաթողիկոսի (1065-1105) օրոք արդեն Կիլիկիայում բավական սրվար հայ բնակչություն կար: Վկայասեր Նայրապետը ջանք էր գործադրում՝ հայ մանկանց դաստիարակության գործը բարձր մակարդակի վրա փրկելու: Շուրջ չորս փրանամյակ լինելով հովվապետ՝ նա կարողացավ դպրոցական գործը այնքան կատարելագործել, որ Ներսես Շնորհալի Նայրապետը (1166-1176) Գրիգոր Վկայասեր Կաթողիկոսին բնորոշել է որպես «Երկրորդ Մեսրոպ»: Կիլիկյան Նախասրանում դպրոցական և կրթական գործը

նկարելիորեն ընդարձակվում և կարարելագործվում էր: ԺԱ-ԺԳ. դարերում Կիլիկիայում բացվում են հասարակական և մասնավոր դպրոցներ: Նավահաբար այդ շրջանում հայ երեխաներին դպրոց ընդունելիս երբեմն պարտադրում էին օրինախախտումներ, որի համար Մմբար Սպարապետը իր Դապաստանագրքում օրինազանցներին զգուշացնում է՝ նախնական կամ քարքական դպրոցում ուսումնառությունը բացառապես ձրի և բոլորին մարտնչելի պետք է լինի. «Կու հրամայե՛ օրէնքս, որ բնաւ վարդապետ վարձ չառնու վասն զքոց կարդալոյ կամ այլ գիտութեան եկեղեցոյ ուսմանց, իսկի չէ պարեհ վարձ առնուլ եւ ապա ուսուցանել: Ապա կու հրամայե՛ օրէնքս գորբերն եւ գրառապետալքն սրածել եւ խնամել եւ անուշացնել ի գործ, որ շարք դիմեն ու գան ի յուսումն»¹²:

ԺԸ-ԺԴ. դարերում Կիլիկիան Նայաստանում դպրոցական կենտրոնները, ինչպես Նայր Առնոդ Ալիշանն է հաստատում, հիմնականում կենտրոնացված էին Սև լեռան շրջակայքում: Լևոն Գ. թագավորը (1270-1289) հսկայական ներդրում ունի նոր դպրոցների հիմնադրման և հովանավորման գործում: Այդ դարերում, առավելապես Կիլիկիայի հայկական դպրոցներում, մեծ կարևորություն է փրվում փիլիսոփայության, պրամաբանության, աստվածաբանության, ճարտասանության, քերականության, աստղաբանության և այլ գիտությունների զարգացմանը:

ԺԳ. դարում Գլաձորի համալսարանը գրնվում էր իր զարգացման բարձրակետում: Ուսումնասիրողներից շարերը (Լ. Խաչիկյան, Ա. Մովսիսյան, Ա. Ավերիսյան, Կ. Սարաֆյան) միջնադարյան մեր այս համալսարանի իր ուսումնական ծրագրով համեմատել են Նոմի, Փարիզի համալսարանների հետ, որոնց հիմնադրության թվականները գրեթե նույնն են: Գլաձորը, ըստ այդ ուսումնասիրողների, առավել ազգային էր, քանի որ դասավանդման լեզուն հայերենն էր: Գլաձորում հայոց լեզվի կարաբայ իմացությունից հետո էին միայն ուսանում օտար լեզուներ: Մինչդեռ ողջ միջնադարում երոսպական համալսարաններում ուսուցման լեզուն բացառապես եղել է լատիներենը:

ԺԴ. դարից հետո և՛ Կիլիկիայում, և՛ Մեծ ու Փոքր Նայքերում քաղաքական անուպաստ պայմանների պարճառով դպրոցական և մշակութային գործը շար է հետադիմում: Նայ եկեղեցականները նախորդ դարերում ուսուցման հրաշալի համակարգ էին ստեղծել, ԺԶ. դարում, նույնիսկ ԺԷ. դարի սկզբներին դպրոցական նախկին լավագույն ավանդույթները մոռացվել էին: Ըստ Առաքել վրդ. Դավրիժեցի պարմիչի՝ «Տգիտութեամբ իմպանացեալ եւ կորդացեալ էր ազգս Նայոց եւ ոչ միայն ոչ ընթեռնուիմ, այլև ոչ զգիրս գիրէին, եւ ոչ գորութիւնս զքոց, վասն զի անպիտանացեալ էր գիրքն յաչս մարդկան, եւ իբրև գեոճեղս փայրից անկել յանկեան որք՝ լցեալ հողով եւ մոխրով»¹³: Այդ դժբախտություններից հավանաբար ոչ մեկը այնքան ողբերգական և ցավալի չէր, որքան այն, որ արդեն մեկ հազարամյակից ավելի գիր, դպրոց և ծաղկուն մշակույթ ունեցող ժողովուրդը ԺԶ. դարում դարձել էր ազգովին անգրագետ: Բարեբախտաբար, նման փխտը շրջաններ շար քիչ են եղել: Անկանելի թվացող այս շրջանում եւս Ե. դարի օրինակով փայլարակում է հայկական ցեղային միտքը, և արդեն ԺԷ. դարի կեսերին մի

12 «Նայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976, էջ 789:

13 **Առաքել Դավրիժեցի**, Գիրք պատմութեանց, Երևան, 1990, էջ 219:

քանի անհապ եկեղեցականներ՝ Սարգիս եպիսկոպոս, Կիրակոս քահանան, Պողոս և Մովսես վարդապետները համախմբվելով, նորից վառում են լուսավորության ջահը, եւ 1610 թվականին ոչ միայն հիմնում են Սյունյաց Մեծ անապատը, այլև որոշ ժամանակ անց այդ անապատի սաները փասնյակ դպրոցներ են հիմնում Նայասարանի փարբեր շրջաններում:

Ուշագրավ է, որ ԺԷ դարի սկզբին Մովսես Տաթևացի և Պողոս վարդապետների հոգածությամբ և ջանքերով մանուկների համար նախակրթարաններ են բացվում Նայասարանի մի շարք վայրերում՝ Աստապատում, Ագուլխում, Շոռոթում: Այս մեծ եկեղեցականները մրտահոգված էին հայ օրիորդների դաստիարակության խնդրով: Նրանք օրիորդաց դպրոցներ են հիմնադրում Կարբիում, Նախիձորում, Շնհերում և այլ վայրերում, որոնք մեծ հաջողությամբ էին գործում¹⁴:

Դպրոցական գործը ԺԷ-ԺԹ դարերում նոր բարձունքի է հասնում: Մեծ Անապատի օրինակով, նրա սաները, միշտ հեղինակալուսման գործին, դպրոցներ են բացում՝ Անանիա առաքյալի անապատը, Երևանում Նովհաննավանքը, որը Փիլիպպոս Կաթողիկոսի (1633-1655) հրամանով, մոտավորապես 1640 թ. փոխադրվում է Ս. Էջմիածին: Մեծ Անապատի ճյուղավորման արդյունք են Սևանի, Տանձաբալի, Լիս և Կրուց անապատների դպրոցները: Այս դպրոցների հիմքի վրա, Ամրդուր դպրոցի նշանավոր շրջանավարտ Նովհաննես Կուր վարդապետը (հեղափոխում՝ Կ. Պոլսի Պատրիարք), Պոլսի Սկյուրար հայաշար թաղամասում 1719 թ. հիմնադրում է նոր դպրոց, որ ծաղկում ապրելով Նակոբ Նալյան (1741-1764) և Զաքարիա (1768-1790) պատրիարքների ժամանակ, 1790 թվականին ծնունդ է փայլա Արմաշի դպրեվանքին, որի շրջանավարտներն զգալի փառք են բերել Նայ Եկեղեցուն և մշակույթին: Այս նույն ժամանակահատվածում դպրոցական գործը յուրովի ծաղկում է ապրում Նոր Զուղայում: Խաչատուր վրդ. Կեսարացին, որ նույնպես Մեծ անապատի սաներից էր, Նոր Զուղա վերադառնալով՝ հիմնում է դպրոց: Եռամեծ այս վարդապետը, օգրվելով Նոր Զուղայի փոքրահասակ ասպետությունից, բնագործակում է դպրոցի աշակերտների քանակը և ավանդվող առարկաների թիվը: Քանի որ պարսկահայ գաղութը մեծ կապեր ուներ Երուսալյի, Նուղասարանի, Նայասարանի և այլ երկրների հետ, ավանդական առարկաներից բացի այս դպրոցում ուսուցում էին փոստապետություն, հաշվողական առարկաներ, գիպելիքներ չափերի և կշեռների մասին: Այս դպրոցի շրջանավարտները ոչ միայն լավ եկեղեցականներ էին, ինչպիսիք էին Նակոբ Դ. Զուղայեցի (1655-1680), Ալեքսանդր Զուղայեցի (1706-1714), Աստվածատուր Ա. Նամադանցի (1745-1725) կաթողիկոսները, այլ նաև՝ գիտնական-վարդապետներ: Նոր Զուղայի դպրոցը ուսումնական ծրագրում ուներ այնպիսի առարկաներ, որոնք օգնում էին շրջանավարտ առարկաներին միջազգային առարկում հաջողությամբ մրցակցելու երոպացի վաճառականների հետ:

Վանական եւ բարձրագույն կարգի դպրոցներին զուգրնթաց Նայասարանում և արտերկրում հիշարակվում են նաև փարբական կամ նախակրթական դպրոցներ Ամի-

14 Այս մասին փնճ. Ն. Ներսես Ալիսնեան, Մովսես Գ. Տաթևացի Նայոց Կաթողիկոսը և իր ժամանակը, Վիեննա, 1936:

թում, Նախկարմ, Կեսարիայում, Լվովում, Սուչավայում, Թոխապում, Մերասարիայում և այլ վայրերում: Այս դպրոցների մի մասը եղել է երկսեռ, որով մեղմվել է հայ օրիորդների կրթության բնագավառում եղած բացը:

ԺԹ. դարի կեսերից կրթական գործը Նայասարանյայց Եկեղեցու միջոցով բարելավվում է՝ բարեկրթիման ենթարկելով դպրոցական ծրագրերը: 1823 թ. Արևելյան Նայասարանն անցավ Ռուսաստանի գերիշխանությանն փակ: Յարական կառավարությունը, ընդունելով հանդերձ հայկական դպրոցի ինքնավարությունը Նայ Եկեղեցու հովանու ներքո, բացելիքաց ճնշում էր գործադրում՝ դպրոցական ծրագրերի իրագործումը սահմանափակելով փարթակյան կրթությամբ: Կառավարական ճնշումն ուներ մեկ նպատակ՝ հայ երեխաների առջև փակել բարձրագույն ուսումնական հասարակությունների դռները: Խստագույն հեղափոխումն այդ պայմաններում անգամ Նայ Եկեղեցին գրավելով դպրոցական հարցի լուծման լավագույն եղանակը: Ծխական դպրոցները, որ գոյություն ունեին բոլոր համայնքներում, առանձնացվեցին առավել բարձր ուսումնական ծրագրեր ունեցող դպրոցներից: Վերջինները կոչվեցին «հոգևոր» դպրոցներ: ԺԹ. դարի վերջին, փաստորեն մենք ունեցանք երկու փոխի դպրոցներ՝ ծխական և «հոգևոր»: Վերջինի պիտակավորումը ցարական կառավարության՝ հայ դպրոցական գործի վերահսկումը սահմանափակելու միջոցներից էր: Այս դպրոցները գրկված էին ուսումնական ծրագրերից և բացառապես առաջնորդվում էին մանկավարժների նախաձեռնությամբ: 1866 թ. Պերճ Պոռչյանի ջանքերով Երևանում հիմնադրվում է Գայանյան իգական առաջին դպրոցը: Կարճ ժամանակ անց այս դպրոցի օրինակով իգական վարժարաններ են բացվում ամենուրեք: 1914-1915 ուսումնական փարթում Անդրկովկասում կար մտարավորապես 400-ից ավելի եկեղեցական դպրոց, որոնցում պաշտոնավարում էր ավելի քան 1000 ուսուցիչ:

Արևմտյան Նայասարանում քիչ այլ ընթացք ունեցավ դպրոցական գործը: Մինչև 1869 թվականը Օսմանյան Թուրքիան գրկվում էր հեղափոխության և փրկության ճիգաններում: 1869 թ. Թուրքիայում առաջին անգամ, Ֆրանսիայի լուսավորության օրենսդրության օրինակով, ընդունվեց դպրոցներին վերաբերող օրենք: Թուրքիայում ապրող փոքրամասնությունները դպրոցական գործում ունեին դարավոր փորձ և շարք բարձր էին թուրքերից: Նիշյալ կրթական օրենքի համաձայն՝ հայերը Թուրքիայում հիմնեցին «Նասարակական կրթասիրաց ընկերություններ», որոնք պիտակ գրադվելին հայ դպրոցի և երիտասարդ սերնդի հայեցի դաստիարակության գործերով: Արևմտյան Նայասարանում պատասխանաբար այս գործի առաջին նախաձեռնողները եղան Ներսես պարթիարք Վարժապետյանը, Մինաս Չերագը, Ա. Արթիարյանը, Ն. Ասպուրը, Մ. Փոթթուգալյանը և ուրիշներ: Դպրոցական օրենքի հրատարակումից 10 փարթի անց՝ 1879 թվականին, Զապել Ասպուրը (Սիպի) հիմնադրեց «Ազգանվեր հայուհյաց ընկերություն»։ Կ. Պոլսում, հարկապես զավառներում այս կազմակերպությունը հայ օրիորդների համար բազմաթիվ դպրոցներ բացեց: Նույն թվականին մեկ այլ մեծ հայուհու՝ Սրբուհի Տյուսարի ջանքերով Կ. Պոլսում հիմնադրվեց «Դպրոցատեր հայուհյաց ընկերությունը», որի խնդիրն էր հայ դպրոցների համար ուսուցիչների պատրաստումը: Արևմտյան Նայասարանում դպրոցական գործը զարգանում էր: 1915 թ. Արևմտյան Նայասարանում մեր

ժողովրդի նկատմամբ Թուրքիայի իրականացրած եղերագործությունը վերջ փվեց հայ դպրոցի գործունեությանն ընդհանրապես: Կորցնելով ողջ Արևմտյան Նայասարանը՝ հայ ժողովուրդը 1918 թվականը թևակոխեց բզկված և հռչակված: Արևմտահայության մնացորդացից մի մեծ հատված՝ շուրջ 350 հազար հայերի, սպասարան գրավ ափազարի այս հողակտրի վրա: Երկիրթուրքական ջարդարարները որոշել էին արևելահայությանը ես բնաջնջել: Նայ ժողովուրդը բռնկեցվելով, Սարդարապատ իջավ թուրք բորենիներին դեմ՝ սպահովելով վճռական այն հաղթանակը, որին սպասում և երագում էինք 600 փարի շարունակ: Սարդարապատի փառավոր հաղթանակով ծնվեց Նայասարանի առաջին Նանրապետությունը, որի ընդամենը երկու փարվա գոյության ընթացքում կրկին մեծ փրկ փրվեց կրթությանը: Դժբախտաբար նորաստեղծ Նանրապետության կյանքը դեռ չէր բուրեղ իր երկրորդ փարին, երբ հյուսիսից եկող վարանգը մահացու հարված հասցրեց՝ հասարակելով խրհրդային կարգեր:

Նայասարանում խրհրդային կարգերի հասարակումից հետո, դպրոցական գործը վերցվեց Եկեղեցուց: Սահմանադրության այդ կերի բովանդակությունը մոտավորապես հերկյան էր՝ Եկեղեցին բաժանվում է պետությունից, դպրոցը՝ Եկեղեցուց: Այս վիճակը շարունակվեց շուրջ 70 փարի: Նայասարանում գործում էին մի քանի հարյուր փարական և միջնակարգ դպրոցներ, որոնց աշակերությունը գիտակցաբար հեռու էր պահվում Եկեղեցուց: Այս փաստանյակների ընթացքում Արևմտահայ դպրոցական գործը այլ ընթացք ունեցավ: Սեփական Նայրենիքից բռնի փրկահանվելուց հետո, հայության մնացած մասը, վերահասարակելով մեր մոլորակի փարքեր մասերում, կրկին վերամիավորվելով, հիմնեց իր առաջին եկեղեցիներն ու դպրոցները: Աշխարհասփյուռ հայ ժողովուրդը, զգալով հայրենի հողի ու ջրի կարոտը, համախմբվել է Սուրբ Եկեղեցու և հայ դպրոցի շուրջը՝ ամուր պահելու մեր հավաքքը, ազգային անաղարպ դիմագիծը, արժանի կրողը և պահապանը լինելու նախնիներից մեզ ավանդված ծանրակշիռ, հայաշունչ մշակույթի և կորցրած ազգային իրավունքների, քանզի, ինչպես կասեր բազմավասարակ գրագեր, ուսուցիչ ու դաստիարակ Բյուզանդ Եղիայանը, «ազգային դպրոցի գոյությունը, մեր այսքան նեղ կացութեան մեջ, կարդարանայ առաելապես ստով, որ ան կը ծառայել, պերք է ծառայել ազգային նկարագրի յարարեման: Գիտուն Նայր ամեն դպրոցը կրնայ ելլել, բայց Նայ դպրոցին առաելությունը այսփրեղ պիտի կայանայ, որ իր պարրասարածը գիտուն բլլալով՝ առաել պիտի բլլայ ազգին շահերուն պահանջած բարոյականի փրկ անձր»¹⁵:

15 Բիւզանդ Եղիանան, Մերունդի մը դաստիարակութիւնը, Պէյրոթ, 1962, էջ 204: